

УДК: 316.32+32

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИ

Володін П.В. (м. Запоріжжя)

Анотації

В наш час проблема відношення людини до природи вабить до себе пильну увагу. Тому є важливі причини. Безпрецедентне зростання науково-технічного потенціалу підняло на якісно нову ступінь можливості людини по перетворенню оточуючого його природного середовища і відкрило перед ним широкі перспективи. При цьому екологія розглядається не тільки як самостійна дисципліна, а як світогляд пронизуючий усі науки (біологію, філософію, етику, естетику, географію та ін.), технологічні процеси та області життєдіяльності людини..

Nowadays the problem of people attitude to nature attracts great attention. There are several important reasons for that. Unprecedented increase of scientific-technical potential raised on qualitative new level people's possibility to transformation of environment and opened before them wide prospects. Thus ecology is analyzed not only as separate subject but also as world-view which runs through all sciences (biology, philosophy, ethics, aesthetics, geography...), technological processes and areas of people's vital activity.

Ключові слова

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ, СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ, ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА, АНТРОПОГЕННИЙ ВПЛИВ

Вступ

Історія природи і історія людей доповнюють один одного, про це доводиться пам'ятати постійно, вивчаючи розвиток нашої земної природи за останні десятки тисячоліть.

Людина з найдавніших часів була творцем, вона створювала знаряддя праці, прикраси, одяг, житло, витвори мистецтва. В процесі праці при постійній взаємодії з навколишньою природою проходило становлення людини і як біологічного вигляду, і як істоти розумної, що пізнає мир і саму себе. Людина старалася це робити продумано, доцільно. Проте це вдавалося далеко не завжди - дуже складний ланцюг природних взаємозв'язків. Ясні, видимі протягом одного людського життя зміни природного середовища, завжди складали лише малу частину подальших перебудов природи. У велику мозаїку ландшафтів землі чоловік спочатку немовби поволі, потім все більш владно, рішуче, могутньо, почав вносити свої зміни. А з часом почав перебудовувати і перекроювати вигляд (образ) землі, з надзвичайною

швидкістю, роблячи це не тільки продумано, але і більшою мірою завдяки своєму незнанню, неумінню передбачати і оцінити наслідки своїх перетворень.

Мета статті: Дослідити особливості формування екологічної свідомості та світогляду, екологічної культури в цілому, щоб подолати існуючий поверхневий підхід до екологічних проблем.

Обговорення проблеми

XX століття справді не звичайне. Людство дістало можливість в найкоротші терміни знищити майже все живе на планеті. Подібної ситуації не було ніколи. Продовження стихійного розвитку сучасної цивілізації в колишньому напрямі – посиленні контрастності природних умов, прискорено споживанням природних ресурсів, що зростає, і забрудненням біосфери, що веде до загострення екологічної кризи, перш за все в найбільш технічно розвинених країнах.

Концепція кризи світової цивілізації сформувалася як результат осмислення того переломного стану цивілізації, який необхідно змінити для забезпечення виживання людства. Серед трактувань кризи цивілізації ученими різних методологічних орієнтацій, що найчастіше зустрічаються, можна виділити два самостійні напрями. Перше зводить кризу цивілізації до краху євро-американської індустріальної моделі політичного, соціально-економічного і наукового розвитку. При тому криза цивілізації знаходиться у тісному зв'язку із загостренням глобальних проблем. Другий напрям ставить в центр своєї уваги дослідження зрушень структури наукового знання, закликає до перегляду наукової парадигми неklasичної науки, на основі якої людство винайшло шлях екстенсивного індустріального розвитку перш за все за рахунок вдосконалення технічних потенціалів і розширення масштабів експлуатації непоправних природних ресурсів. При такому підході до кризи цивілізації досить важливим для розуміння механізму виходу з кризи є осмислення принципів самоорганізації.

Поняття кризи світової цивілізації має серйозні підстави, фіксуючи потребу дозволу ряду ключових проблемних ситуацій: біоеволюція і техноеволюція людства розійшлися між собою настільки, що виникла безпосередня загроза збереження не тільки природи, але і соціального життя. І справа не в одному лише екологічному виклику, а в кризі, що охопила всі сторони і сфери людського існування: економіку, політику, культуру, антропологічні характеристики індивіда і так далі. Існуючі моделі господарської діяльності в їх вигляді, що історично склалися, не здатні вирішити проблему масової убогості, поляризації багатих і бідних країн і цілих регіонів світу, що одного разу може «висадити» цивілізацію зсередини і привести до загибелі.

Криза світової цивілізації постає нині особливим типом кризи, що має планетарний масштаб. Пастка моделі індустріального розвитку, розповсюджуючись по планеті, додає глобальному процесу характер гіллястої кризи. Вирішення однієї проблеми приводить до появи декілька нових. Кожен вихід з однієї кризи досягається за рахунок загострення іншого. Наприклад, науково-технічна революція пом'якшила економічні кризи, але різко підсилила екологічну.

Криза світової цивілізації носить одночасно і глобальний і парадигмальний характер. Глобальний, оскільки він охоплює всю планету, всі основні сфери і сторони людської життєдіяльності, що фіксується і підтверджується загальноприйнятими зараз поняттями «глобальні виклики», «глобальні проблеми». Парадигмальний, тому що людство переживає кризу підвалин, базових цінностей всього світосприйняття, зачіпає всі існуючі цивілізаційні моделі і в умовах глобалізації демонструє недостатність всіх вироблених ціннісних і раціональних форм життєдіяльності.

Дане коло питань тісно пов'язане з такими проблемами, як взаємовплив культурологічного і екологічного аналізу, специфіка і шляхи вдосконалення екологічного виховання і екологічної освіти - дієвого засобу формування науково-матеріалістичного світогляду. Розвиток таких основоположних світоглядних установок, як активна цивільна позиція і дбайливе компетентне відношення до природного оточення, виховання розумних потреб і уміння передбачати події. Екологія немовбито зав'язує в єдиний вузол багато аспектів людської свідомості і практичної діяльності, діапазон яких – від конкретного вчинку до вироблення необхідних форм світовідчуття і світосприймання нашого сучасника. Переосмислення проблем комплексу «людина-природа» у співвідношенні з екологічною ситуацією, що створилася у сучасному світі, приводить до деталізації і уточнення таких світоглядних питань, як перспективи історичного існування людини, виявлення міри відповідності «олюдненої» природи його потребам і природним завдаткам.

Розвинена екологічна культура припускає уміння з гідністю оцінити кожен фрагмент природи як невід'ємну частину людського миру. При цьому світ людини виступає як цілісне, планетарне утворення, в якому повною мірою реалізується традиційна філософська теза про зв'язок «всього зі всім». Глобальна екологічна небезпека з'явилася як важливий чинник, сприяючий консолідації зусиль всього людства, робить неминучим подолання міжнаціональних і міждержавних розбіжностей і суперечностей і співпрацю різних соціально-економічних систем. У зв'язку з цим приймається спроба розглянути екологічний аспект «нового мислення», орієнтованого на взаємодію ідеологій і встановлення пріоритетності загальнолюдських цілей над класовими і державними. Проаналізовані так само світоглядні підстави сучасних західних

екологічних концепцій. Таким чином, предметом спеціального аналізу стає широке коло питань, які представляють різні взаємозв'язані між собою сфери зіткнення світогляду і екології.

Сьогодні, коли відбувається процес прогресу технічного і наукового потенціалу, то виникають такі проблеми, які зачіпають не тільки окремі життєві інтереси регіонів, країн, держав, але і життєві інтереси всього людства, що живуть на всіх континентах на всій нашій планеті. Такі проблеми носять глобальний характер, як, наприклад, відношення миру і війни, проблеми народонаселення, проблеми екології і таке інше.

У даній статті нас цікавитиме одна з глобальних проблем, а саме екологія. Ця проблема зачіпає проблему відношення людини з навколишнім середовищем. Усі ми знаємо про глобальні зміни, що відбуваються у сучасному світі. Ці зміни відносяться і до соціального життя, і до досягнень наукових і технічних революцій. Візьміть, наприклад, комп'ютеризацію, що вже відбувається в школах. Відбувається маса інших змін, які людина все більш усвідомлює у зв'язку з наступаючими екологічними небезпеками. Наприклад, як подальше забруднення і отруєння навколишнього середовища, землі, води і повітря; порятунок від руйнування озонового шару атмосфери, що оберігає все живе на землі від згубних космічних випромінювань; деградація живої (фауна і флора) і неживої (неорганічної) природи й таке інше.

Для найбільш загальної наукової характеристики таких змін і було введено сучасне уявлення про цілісний і взаємозв'язаний світ. Цей загальний взаємозв'язок стосується не одних тільки соціальних і політичних явищ, але і взаємин між країнами, регіонами, суспільними системами (схід – захід). Взаємозв'язані між собою також соціальні і природні процеси, і це особливо важливо для людини у період переходу у ХХІ ст.

Звідси нагальна необхідність нового мислення, яке базується на усвідомленні пріоритету загальнолюдських інтересів, залежності і людства у цілому від взаємодії множини соціально-історичних і природних процесів. Дієва реалізація нового мислення, що включає боротьбу з багатьма кризовими, загрозливими явищами соціального і природного порядку, додання якісної нової гуманістичної спрямованості, в центрі уваги даних процесів знаходиться сама людина, її інтереси і потреби.

Із змінами, які відбуваються в природі в результаті її «привласнення» людиною і які виявляються в порушеннях екологічної рівноваги, відбувається усвідомлення цих змін, тобто виникає екологічна свідомість. Воно виникає як на основі їх емпіричного, наочного пізнання, так і на основі їх наукового дослідження. Проте екологічна свідомість містить не тільки знання про стан і зміни в природі, але і розуміння можливих шляхів і способів вирішення

Володін П.В., 2009

екологічних проблем. Екологічна свідомість не обмежується критикою екологічної ситуації. Вона припускає не тільки знання про стан суспільства і природи, але і усвідомлення необхідності запобігання подальшому порушенню екологічної рівноваги в природі з метою збереження природних компонентів життя людини. При розгляді екологічних проблем сучасного суспільства досить часто підкреслюють наступне: екологічна криза як криза індустріального суспільства – це криза життя, і тому найважливішим компонентом змісту екологічної свідомості повинні бути усвідомлення життя і небезпеки її деградації і потреби її збереження.

Екологічна свідомість є історичною категорією. Вона виникає в той період, коли відношення суспільства до природи приводить до порушення екологічної рівноваги в природі. Тому інтенсивність екологічної кризи впливає на екологічну свідомість. Екологічна свідомість – це не тільки усвідомлення обмеженості природи, її потужності, влади людини над нею, але і результат усвідомлення того, що джерела енергії за сучасних умов життя людини можуть змінитися на тривалий час або зникнути назавжди.

Екологічна свідомість припускає, що окрема людина і суспільні групи поважають існування потреб інших людей або суспільних груп.

Існують розбіжності в понятійному визначенні екологічної свідомості, яка є результатом різних теоретичних підходів до його визначення, існування різних систем суспільних цінностей і різних суспільно-економічних відносин. Понад усе коротко екологічну свідомість можна визначити як свідомість, яка охоплює наші уявлення, способи звернення, сферу діяльності, бажання очікування, яке стосуються навколишнього природного середовища.

Найважливішими елементами екологічної свідомості є:

- усвідомлення обмеженості природи, інтегральною частиною якої є людина;
- усвідомлення необхідності відмови від домінування людини над природою і необхідності встановлення динамічної рівноваги між природними системами і людською системою;
- усвідомлення екологічної кризи як суспільної кризи;
- усвідомлення глобального характеру екологічної кризи;
- усвідомлення необхідності вирішення екологічної кризи;
- усвідомлення необхідності розробки глобальної стратегії розвитку як передумови існування життя;
- усвідомлення існування соціальних сил, їх здібності до спілкування і здатності передбачення динамічного розвитку суспільства.

Тому сучасна екологічна ситуація настійно вимагає твердження в суспільному створенні нової парадигми, згідно якої досягнення антропогенної діяльності корегувалися б критеріями екологічної доцільності. Становленню даної парадигми сприяють сьогодні, як

наукові дослідження в області природних, гуманітарних і технічних наук, так і тотальне розширення, і поглиблення сфери екологічної освіти. Дані дослідження, отримані на стику різних наук (географії, біології, психології, соціології й ін.), ведуть до осмислення проблем взаємовідношення природи і суспільства, формування інтегрального рівня знання, здатного знайти шляхи посилення життєздатності соціально-екологічних систем.

До сучасної екологічної ситуації можна віднести те, що у зв'язку з інтенсифікацією і глобалізацією дії людини на місці їх існування виникли реальні екологічні проблеми, а так само деградаційні процеси у біосфері землі. Сучасний технічний прогрес спричиняє за собою негативні моменти (забруднення атмосфери, гідросфери і таке інше), що несприятливо відбиваються на стані природного середовища і здоров'я людини. Тривалість життя людей в розвинених країнах має зараз тенденцію знижуватися. До потенційних небезпек належить небезпека генетичного виродження людства. Так якщо в 1930-1960 рр. в світі було зареєстровано всього біля 4 % неповноцінних новонароджених дітей, то у 1960 році їх було вже 6%, а у 1980 – 10%. Сьогодні цей показник виріс ще більше. Ми бачимо, що спостерігається стійке зростання генетичної деградації людства: кожен восьмий - в деяких регіонах планети і шоста - п'ята дитина народжується з фізичними і психічними відхиленнями. Таким чином, екологічні труднощі загрожують не тільки поколінням, що нині живуть, але й майбутнім. Звідси слід зробити висновок про те, що можливості людини до адаптації в середовищі, що змінюється, не безмежні. В умовах істотної зміни параметрів соціально-економічного розвитку важлива роль відводиться посиленню уваги до таких показників, як: «якість людини», «якість життя», «спосіб життя», «рівень життя», «умови життя». Згідно Н.Ф.Реймерсу, для перспективного суспільства «потрібні генетично, фізично, і психічно здорові, високоінтелектуальні люди, що живуть в абсолютно здоровому середовищі життя, - за соціальними і економічними її показниками». [11,с. 218] Немає сумніву в тому, що подальший розвиток негативних тенденцій може привести до небажаних зрушень в біології людини, не говорячи вже про те, що загроза екологічної катастрофи ставить під питання існування людини і біосфери.

У зв'язку з цим 8 вересня 2000 р. у Декларації тисячоліття світові лідери заявили про підтримку принципів стійкого розвитку, викладених на порядку денному на XXI ст. У цьому документі всі держави, що є членами ООН, узяли на себе зобов'язання досягти до 2015 року наступних цілей:

- ліквідації крайньої убогості і голоду (скорочення удвічі частки населення, страждаючого з голоду);
- забезпечення загальної початкової освіти, забезпечення всіх дітей можливістю здобути в повному об'ємі початкову шкільну освіту;

- скорочення дитячої смертності; скоротити на 2/3 смертність серед дітей у в віці до 5 років;
- поліпшення охорони материнства; знизити на 3/4 коефіцієнт материнської смертності;
- боротьба з ВІЧ/СНІДОМ, малярією та іншими захворюваннями; зупинити розповсюдження ВІЧ/СНІДУ і покласти початок тенденції до скорочення захворюваності; зупинити розповсюдження малярії й інших основних хвороб, покласти початок тенденції до скорочення захворюваності;
- забезпечення екологічної стійкості; включити принципи стійкого розвитку в стратегії і програми, повернути назад процес втрати природних ресурсів; скоротити удвічі частку людей, що не мають постійного доступу до чистої питної води; до 2020 р. забезпечити істотне поліпшення життя як мінімум 100 млн. мешканців трущоб;
- формування глобального партнерства в цілях розвитку; продовжити створення відкритої, регульованої, передбаченої і недискримінаційної торгової і фінансової системи; тут передбачається прихильність цілям в області управління, розвитку і боротьби з убогістю - як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Подальше уточнення стратегії стійкого розвитку цивілізації було пов'язане з проведенням у 2002 році Всесвітнього самміту зі сталого розвитку. Посеред прийнятих зобов'язань і вирішень самміту виділене наступне: домовленість до 2015 року удвічі скоротити кількість людей, що не мають доступу до води і живуть в антисанітарних умовах; зобов'язання по зниженню темпів втрати біорізноманітності до 2010 року; зобов'язання по розширенню до 2010 року доступу країн, що розвиваються, до екологічно безпечних хімікатів і витіснення із звернення хімічних речовин, що руйнують озоновий шар; зобов'язання по створенню 10-річних програм з питань стійкого (збалансованого) споживання і виробництва; зобов'язання з вдосконалення системи реагування на природні лиха й таке інше. Особливу увагу самміту привернули проблеми викорінювання бідності і надмірного споживання. Голови держав і урядів одноголосно прийняли Політичну декларацію, згідно якої вони узяли на себе відповідальність і зобов'язання будувати гуманне, справедливе до потреб людей суспільство, таке, що визнає необхідність берегти людську гідність всіх його членів. Згідно цієї Декларації, вищим пріоритетом стійкого розвитку є благополуччя і безпека людини.

Деякі учені, розглядаючи головним чином, негативні наслідки впливу діяльності людини на природне середовище, вимагають зменшення технічної дії на природу, переходячи до «глобальної рівноваги», повернення до «природної рівноваги» і тому подібне. Ставиться деколи і прямо протилежне, самогубне по суті, завдання знищення біосфери і створення замість неї якогось штучного середовища, здатного нібито краще задовольнити потреби людини.

Проблема формування екологічної свідомості особи

Можна погодитися з іншими ученими, які указують на те, що це згубно не тільки для природи, але і для самої людини і його культури. Вся культура в своїй основі створювалася в гармонії з природою, тому побудова штучного середовища означала б і знищення культури.

Так чи інакше, глобальність суперечності між людиною і природою усвідомлюється все ясніше, як і потреба в гармонії цих двох компонентів єдиної системи. Практична діяльність людини з перетворення природи укріплює функціональні зв'язки між ними, що дозволяє розглядати людину і природне середовище як єдину систему. Проте справжня єдність людини і природи не передбачає тільки єдність зовнішніх функціональних зв'язків, що досягаються у процесі утилітарного, технічного перевлаштування миру, або генетичну єдність, обумовлену породженням людини з природою. Людина єдина з природою не тільки генетично (по своєму походженню) і функціонально (перетворюючи її у процесі своєї діяльності), але і так само сутнісно. Вона не може існувати без природи не тільки фізично (тілесно), що само собою зрозуміло, але так само душевно і духовно. Фізична, душевна і духовна єдність людини і природи являється трьома сторонами сутнісної єдності.

Сьогодні екологічна проблематика міцно увійшла до кола питань першорядної ваги, які зі всією невідворотністю стали перед людством в епоху науково-технічного прогресу. З нею органічно пов'язані нагальні проблеми сучасності, від вирішення яких залежить майбутнє нашої цивілізації, – проблема миру і питання соціального прогресу, проблеми демографії, економіки і енергетики, технології і охорони здоров'я, виховання, юриспруденції і багато інших.

Інтерес до проблем екології глибоко мотивований всім ходом сучасної науково-технічної революції, що вклала в руки людини могутній засіб перетворення навколишнього світу. Зростаюча екологічна небезпека, що встала на повний зріст перед людством, виявила суперечність і складність такого явища, як науково-технічний прогрес. «Нинішня, повне чудес і суперечностей, фаза прогресу, – писав засновник «Римського клубу» А. Печчеї, – приносячи людству, безліч цінних подарунків, в той же час, глибоко змінила весь наш маленький людський всесвіт, поставила перед людиною небачені досі завдання і загрожує йому нечуваними бідами. Наділивши нас небаченою досі силою і прищепивши смак до такого рівня життя, про який ми раніше не думали, НТР не дає нам деколи мудрості, що б тримати під контролем наші можливості і запити» [10, с. 612].

Автори доповідей “Римського клубу” показали, що у масовій свідомості більшості людей переважають мотиви діяльності, пов'язані, на жаль, лише безпосередньо з найближчими в часі перспективами (день, тиждень, місяць, рік), що психологічно зрозуміло, але уразливо, оскільки виключається об'єктивна оцінка не тільки положення, що вже склалося, але і магістральних тенденцій і кінцевих результатів

Володін П.В., 2009

довгострокової сумісної життєдіяльності. Занурений в метушню поточних справ і розваг, індивід часто не бажає розлучатися з укоріненими звичками і навіть відторгає будь-яке знання, що виводить його за коло профанної дійсності і завдає психологічної травми. Але вчора це було ще прийнятно, сьогодні – небезпечно, завтра – неприпустимо, бо злочинно.

Історія взаємодії суспільства і природи допомагає нам планувати і приймати ефективні заходи раціонального природокористування (що включає і охорону природи). Відновлюючи минуле сучасних ландшафтів, ми отримуємо цінні матеріали для судження про ступінь їх стійкості і для вироблення рекомендацій по їх реконструкції. І можна припускати, що на наступному етапі розвитку цивілізації, завдяки планомірним, техногенним заходам процес змінить напрям – більш рівномірно розподілятимуться природні води, продуктивні ландшафти, лісові масиви. В результаті почнуться згладжуватися кліматичні контрасти. Повинні зменшуватися відмінності між заповідними і експлуатованими територіями – у бік, природно, більш суворої і ефективнішої охорони природи.

Майбутнє за духовно багатою і цілісною людиною, за людиною, здатною приборкати земні стихії, частково викликані самою людиною, зробити земну природу багатшою і прекраснішою, приборкати свої потреби, що стихійно складаються, в необов'язкових благах, привілеях і випробовувати невгомну потребу в знаннях, добрі, красі.

Висновки

Сучасній людині потрібно усвідомити єдність з усім іншим світом, щоб подолати протиріччя, що виникають в сфері взаємодії з природою. Глибоке вивчення системної організації біосфери та її функцій, визначення людської ролі стосовно неї, сприяє формуванню стратегії безконфліктного розвитку природи та людини.

Перспективи подальших наукових досліджень

Розвинута світоглядна орієнтація дозволяє з нових позицій поглянути на оточуючий світ. Вона утворює не тільки науковий, а й гуманістичний світогляд, становить на перше місце ідеї сумісності, співпраці людини та природного світу, самоцінності живої істоти. Тим самим формуються нові ціннісні орієнтири, в пошуках адекватного місця людини в світі та відповідної йому життєстверджуючої поведінки. Це буде також сприяти розвитку гармонії між людиною та природою.

Джерела

1. Баландин Р. К. Природа и цивилизация / Р.К. Баландин, Л.Г.Бондарев. - М.: Мысль, 1988. - 235с.

2. Борейко В.Е. История охраны природы Украины / Борейко В.Е.- К.: 1997.-126с.

3. Горелов А. А. Жить в согласии с природой / Горелов А.А.- М.: Знание, 1990.-189с.

4. Дрейер О. К. Л Развивающийся мир и экологические проблемы / О.К. Дрейер, В.А.Лось. - М.: Знание, 1991. – 198с.
5. Казначеев В. П. Феномен человека / Казначеев В.П. - Новосибирск: 1991. - 289с.
6. Что препятствует осознанию экологической угрозы? / А.И. Киселев // Социально-гуманитарные знания. – 2007. - №4. - С. 291-299.
7. Кризис цивилизации, стратегия устойчивого развития и проблема политического выбора / А.И. Костин // Вестник московского университета. – 2004. - № 5. - С. 38-62.
8. Киселев Н.Н. Мировоззрение и экология / Киселев Н.Н. - К.: Наукова думка, 1990. – 218с.
9. «Экологический кризис» как псевдопроблема / А.Н. Павленко // Вопросы философии. - 2002. № 7.- С. 25-29.
10. Печчеи А. Человеческие качества / Печчеи А. -М.: Мысль, 1980. – 111с.
11. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы) / Реймерс Н.Ф. - М.: Мысль, 1994. – 285с.
12. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / Сухомлинский В.А. - К.: Наукова думка, 1977. – 158с.
13. Шалимов А.И. Экология: тревога нарастает / Шалимов А.И. - Л.:1989. – 235с.

Стаття надійшла 05.04.2009 р.